

Jerzy Bartkowski

Państwo, prawa i obowiązki obywatelskie w świadomości społecznej

Obywatelstwo, państwo i świadomość społeczna

Kluczowa rola państwa w problematyce obywatelstwa nie jest przypadkowa. Po pierwsze państwo jest gwarantem praw obywatelskich jako główna instytucjonalna podstawa ładu prawnego i porządku publicznego. Dzięki państwu jednostka może realizować swoje prawa i uzyskać dla nich ochronę, jeśli zostaną one naruszone. Państwo jest producentem wielu dóbr publicznych potrzebnych jednostkom i dostarcza szeregu usług, niezbędnych, by faktycznie mogło zaistnieć obywatelstwo społeczne. Jednak te cele mogą być realizowane w różny sposób, a ściśle się z tym wiąże kwestia szerokiej lub ograniczonej roli państwa. Państwo może wpływać na ich realizację w życiu obywateli na dwa sposoby: a) bezpośrednio je wytwarzając i dostarczając jednostkom, b) dając jednostkom odpowiednie możliwości społeczne i zapewniając ochronę ich praw, tak by same lub we współdziałaniu z innymi mogły je osiągać (por. koncepcja społeczeństwa obywatelskiego typu A i B w: Raciborski 2010).

Po drugie państwo może realizować swoją rolę tylko w pewnych określonych społecznie i politycznie warunkach. Są to: uznana społecznie pozycja administracji i publicznej, powszechna internalizacja obowiązków obywatelskich i społeczne potępienie dla zachowań nieobywatelskich, a szczególnie nadużyć w postaci prywatyzacji praw obywatelskich. Od społecznej siły państwa, prestiżu administracji publicznej i charakteru codziennych z nią relacji (praworządność) zależy realizacja szeregu funkcji państwa w sferze obywatelstwa (Holmes 2003).

Po trzecie obywatelstwo oznacza także akceptację obowiązków wobec państwa i ich internalizację, włączenie ich przez jednostki w uznawane i realizowane przez nią wzorce normatywne. Obywatelstwo to nie tylko status prawny jednostki, ale również rola społeczna (Raciborski 2010). Społecznym tego przejawem jest wykształcenie się etyki życia publicznego, jej faktyczne

stosowanie w życiu codziennym zarówno przez rządzących, jak i obywateli, i społeczne sankcje za jej naruszenie (Dziubka 2008; Szlachta 2000).

Z powiązania obrazu państwa i koncepcji obywatelstwa wynikają określone postulaty badań nad obywatelstwem. Przede wszystkim poprzez społeczne oczekiwania wobec państwa bada się określony wymiar obywatelstwa. Wizje państwa i wzory obywatelstwa są bowiem ze sobą ściśle związane. Państwo określa w swych regulacjach konstytucyjnych wzorcowy model obywatelstwa, a w społecznie uznanych wzorach obywatelstwa zawiera się określona wizja państwa. Wpływają one wzajemnie na siebie, co wiąże się ze społecznym konstrukcjonizmem obywatelstwa. Należy ujmować państwo jako kreowane przez obywateli i zarazem obywateli jako „wytwarzanych” przez państwo (Raciborski 2010). Następną konsekwencją silnego powiązania problematyki państwa i obywatelstwa jest to, że istotną perspektywą, w której można uchwycić obywatelstwo, stanowi wymiar powszednich zachowań wobec instytucji państwa. Wyraża się ono w codziennych zachowaniach jednostek; są to zarówno oczekiwania wobec państwa, jak i wzory typowych zachowań i postaw wobec niego.

Wybór zagadnień i sposób ich analizy wynika z zakresu zarysowanej wyżej problematyki relacji obywatelstwa i państwa. Są to: społecznie postulowane obowiązki państwa, obraz administracji publicznej w opinii publicznej, miejsce etyki publicznej w moralności potocznej: potępienie jej naruszeń i ich miejsce w hierarchii czynów nagannych.

Analizując odpowiedzi na określone pytania ankietowe, zbadałem następujące kwestie. Po pierwsze społeczna wizja państwa, ale opisywana w specyficznej perspektywie obywatelstwa. Są to pytania, jaki jest zakres postulowanych obowiązków państwa wobec jego obywateli, jaka jest hierarchia ich znaczenia dla jednostek i jaki społeczny obraz państwa jest z tym związany. Po drugie obraz administracji publicznej i jej społeczny prestiż powinien być analizowany ze względu na jej rolę w powszedniej praktyce obywatelstwa. Dla obywateli administracja publiczna jest codzienną reprezentacją państwa. Stosunek do niej ukazuje faktyczną podmiotowość jednostki. Jednocześnie postawy społeczne wobec administracji silnie wpływają na to, jak w praktyce są wykonywane obowiązki obywatelskie. Od społecznej aprobaty jej działań zależy także praktyczna zdolność państwa gwarantowania praw jednostek. Po trzecie w normatywnej wizji obywatelstwa w opinii publicznej należy uwzględnić zarówno obowiązki państwa wobec jednostki, jak i obowiązki jednostki wobec państwa. Ich jedność tworzy podstawy obywatelstwa. Konsekwencją znaczenia obowiązków dla obywatelstwa jest stosunek do wypełniania obowiązków obywatelskich

w oczach opinii publicznej. Jest to pytanie o stopień, w jaki normatywna etyka polityczna przeniknęła do moralności potocznej, a obowiązki wobec państwa stały się uznaną częścią wypełnianych na co dzień ról społecznych.

W analizie tej, obok samych wniosków wynikających z bezpośredniej analizy postaw wyrażających się w odpowiedziach ankietowych, zostaną zbadane także ich uwarunkowania. Są to pytania o czynniki społeczne, które sprawiają, że określone obowiązki państwa mają dla jednostki większe lub mniejsze znaczenie, co determinuje prestiż administracji publicznej, i o społeczne determinanty odrzucania lub akceptacji etyki życia publicznego. Na podstawie wyników analiz w zakończeniu rozdziału podejmę próbę zarysowania ogólnej charakterystyki relacji obywatel–państwo w Polsce w perspektywie problematyki obywatelstwa.

Badanie obywatelstwa a świadomość potoczna

Badacz analizujący obywatelstwo w świadomości społecznej staje wobec trudnego problemu odrębności języka analityka polityki i świadomości społecznej. W tych analizach problem ten występuje z wyjątkowym natężeniem. Badanie miejsca państwa w potocznej świadomości powinno uwzględniać specyficzne cechy tej świadomości. Ma to znaczenie zarówno dla samego sposobu badania, jak i interpretacji jego wyników. Możliwość bliższego wglądu w potoczną świadomość zagadnień obywatelskości dają prowadzone równoległe do ankietowych badań masowych pogłębione wywiady indywidualne¹.

Znacząca część świadomości społecznej jest świadomością pozakonstytucyjną. Wyraża się ona w zachowaniach konkretnych i w postawach nieświadomych swych teoretycznych odniesień. Treść dokumentów normatywnych, ich konotacje teoretyczne (liberalizm czy prawicowość) są jej nieznane i w znacznej mierze obce (Malewska-Szałygin 2002). Ich łączność z filozofią prawa publicznego wyraża się w styczności w takich kluczowych punktach jak pozytywne wartościowanie demokracji czy instytucja praw obywatelskich. Skłania

¹ W wywiadach badani często podkreślali złożoność tej problematyki („To jest bardzo dla mnie mgliste stwierdzenie, nie mam pojęcia”, czy „Nie wiem, czy to na moją głowę dzisiaj jest”, albo „To jest bardzo dla mnie mgliste stwierdzenie, nie mam pojęcia”. Bądź dawali wyraz bezradności językowej: „Bycie obywatelem polskim jest to bycie obywatelem polskiego państwa”.

to do ostrożności w postępowaniu analitycznym, pozwalającej zminimalizować efekt przenoszenia na rzeczywistość świadomości badacza, ukształtowanej przez teorię polityczną.

Świadomość potoczna jest silnie skonwencjonalizowana. Jest podatna na odświętność i patos. Ulega wpływom poprawności politycznej. Jest to świat wartości uznawanych, ale nie zawsze realizowanych (obowiązki obywatelskie) czy wartości odczuwanych w sytuacjach odświętnych, ale już mniej w sytuacjach powszednich. Konsekwencją stereotypowości postaw obywatelskich jest słaba moc wyjaśniająca aprobaty dla konkretnych zasad obywatelstwa, gdyż ich podzielenie jest efektem samej przynależności do zbiorowości politycznej, a nie indywidualnego wyboru.

Dla świadomości potocznej charakterystyczna jest także niska integracja opinii. Często niespójna, łatwo łączy elementy intelektualnie sprzeczne. Owa niespójność jest dla niej w pewien sposób funkcjonalna. Pozwala objąć wiele różnych emocji, zachowań i postaw, nieharmonijnych dla teoretyka, ale oczywistych dla aktora (Hołówka 1986). Główną konsekwencją tej niespójności jest łatwość wzajemnego przenikania sfery politycznej (obywatelstwo) i codziennych problemów jednostek. Niespójność powinna więc być ujmowana jako aspekt typowy tej świadomości, a nie jej defekt. Ma to także konsekwencje dla procesu wyjaśniania i następnie budowania predykcji. Świadomość ta jest spójna, ale tylko w wydzielonych tematycznie swoich częściach, jak na przykład obowiązki państwa czy etyka obywatelska. Dla takich sfragmentaryzowanych aspektów obywatelstwa można tworzyć wyjaśnienia i na ich podstawie przewidywania związanych z nimi zachowań.

Model obywatela w świadomości potocznej tworzy się także w ścisłej relacji z pewnymi niepolitycznymi wzorcami normatywnymi. Dwa z nich mogą mieć większe znaczenie w kontekście problematyki tych badań. Pierwszy z nich to model praw i obowiązków wynikających z przynależności do grupy pierwotnej. Jego konsekwencją jest rzutowanie na poglądy o obywatelstwie potocznego pojęcia praw i obowiązków wynikających z przynależności grupy. Jest to raczej świadomość typu wspólnotowego z wyraźną pierwotnością grupy i słabo zarysowanymi prawami jednostki². Dobrze uzasadnia ona obowiązki

² Florian Znaniński przedstawił następującą listę obowiązków członka grupy: uczestnictwo w skupieniu społecznym grupy, stosowanie się do wzorów obyczajowych, zabezpieczanie materialnych warunków bytu grupy, przechowywanie kultury duchowej, lojalność względem ustroju społecznego i udział w dążeniach rozwojowych grupy (Znaniński 1973: 215–216).

jednostki wobec grupy. Może być jednak zarazem źródłem postaw nietolerancji, gdyż wiążą się z nią silnie negatywne reakcje wobec zachowań niekonwencjonalnych³. Jest ona także w swej istocie zasadniczo obca esencji praw jednostki – ich niezależności i pierwotności wobec grupy. W pierwotnej optyce grupowej nonkonformizm i indywidualna odrębność mają wiele z cech nielojalności wobec grupy, a nie są realizacją fundamentalnego prawa jednostki do wolności.

Drugi, potoczny model obywatelskości, który może wpływać na wyniki tego badania, to jego relacja do wzoru „dobrego” człowieka, ojca, matki, pracownika czy sąsiada. Sfera obywatelska nie jest autonomiczna wobec innych ideałów czy wzorców jednostki w świadomości potocznej. Jego świadectwem jest np. przysłowie „Kto nie umie być dobrym mężem, dobrym ojcem, dobrym sąsiadem, dobrym przyjacielem, ten nie będzie nigdy dobrym obywatelem” (Kolberg 1967: 278). W wywiadach swobodnych badani wymieniali jako cechy dobrego obywatela uczciwość, szacunek dla pracy, wywiązywanie się z obowiązków zawodowych, dbanie o rodzinę i kształcenie dzieci, czy podawali takie jego definicje jak „Dobry obywatel to dobry człowiek”.

Przejawy tego mechanizmu można znaleźć w analizowanym badaniu. Normy zachowań obywatelskich współlistnieją z obowiązkami wobec wspólnot pierwotnych, a prawa i obowiązki polityczne są współmierne ze składnikami tych wzorów. Mogą one nie tylko zastępować, ale nawet wyczerpywać właściwe obowiązki obywatelskie. Przykładem może być „ciężka praca” jako postulowany element wzoru dobrego obywatela. Została ona zaakceptowana jako element tego wzoru przez 76,3% respondentów, umiejscawiając się pośrodku aprobowanych składników wzoru idealnego obywatela.

Obowiązki państwa wobec obywatela

Analiza odpowiedzi na pytanie o obowiązki państwa wobec obywateli ma na celu ukazanie ich hierarchii i związanej z nią logiki potrzeb jednostek, jednocześnie ma uchwycić obraz państwa, związany z taką sferą zadań państwa wobec obywateli. W ocenach obowiązków państwa wobec obywatela należy zwrócić uwagę na następujące problemy: (1) hierarchia obowiązków państwa

³ Jeden z respondentów zaproponował karę więzienia za palenie flagi państwowej, gdyż jest to „obraza godności ludzi i narodu”.

w oczach respondentów, które z nich są najważniejsze, które tylko ważne i mało ważne, (2) usytuowanie w hierarchii obowiązków państwa materialnych potrzeb jednostkowych i dóbr wspólnych, dobra wspólnoty narodowej i państwowej (Rose 1989), oraz pozycji społecznego bezpieczeństwa jednostki (prawa solidarnościowe), (3) lokalizacja praw politycznych i ochrony praw obywatelskich na liście obowiązków państwa, (4) miejsce i pozycja obowiązków państwa spoza jego typowej listy, na przykład dbanie o moralność ludzi. Następne pytania badawcze odnoszą się do ogólnej wizji państwa zawartej w tych odpowiedziach: (1) obraz państwa – postulaty szerokiej czy ograniczonej sfery jego aktywności, (2) znaczenie dbania o siłę wspólnoty zbiorowej, (3) rola państwa poza sferą czysto polityczną i tradycyjnymi obszarami aktywności państwa, jak działania regulacyjne w sferze gospodarki.

W świadomości społecznej jest aprobowany szeroki zakres działań państwa. Na dwanaście zaproponowanych jego obowiązków żaden nie został odrzucony, przy czym respondenci nie mieli trudności z odpowiedziami na pytania. Braki danych wahają się od 0,3% (zapewnienie opieki medycznej) do 6,6% (dbanie o przyrost naturalny) i 7,0% (wspieranie działania stowarzyszeń). Można wprawdzie uznać to za efekt trafności doboru pytań, choć zapewne jest to wyraz zgeneralizowanej tendencji do popierania szerokiej społecznej odpowiedzialności państwa i silnie zakorzonego oczekiwania jego działania wszędzie tam, gdzie się pojawiają potrzeby i bolączki zbiorowe.

Najbardziej są aprobowane takie obowiązki społeczne państwa jak opieka zdrowotna, minimum życiowe dla bezrobotnych oraz zapewnienie możliwości mieszkania. Druga grupa postulowanych obowiązków państwa to interwencjonizm ekonomiczny: kontrola cen, stymulacja rozwoju gospodarczego i kontrola prawna ochrony środowiska. Z tej grupy obowiązków najbardziej akcentowana jest ochrona środowiska. Trzecia grupa obowiązków to zabiegi państwa o siłę i spójność zbiorowości: polityka pronatalistyczna, troska o moralność społeczną i silną armię. W tym zestawieniu uderza silne poparcie respondentów dla dbania o moralność obywateli jako obowiązku państwa.

Ostatnie z oczekiwanych działań państwa to jego wsparcie dla różnych form partycypacji politycznej. Jest to obowiązek państwa akceptowany, ale zarazem sytuowany najniżej wśród innych oczekiwanych działań. Wśród tych obowiązków pojawia się określone zróżnicowanie. Najniżej stawiana jest aktywność prostowarzysteniowa i konsultacje społeczne, najwyżej zaś – ochrona prawa jednostki do wolności słowa.

Tabela 1. Obowiązki państwa wobec obywatela⁴ (odpowiedzi w %)

Obowiązki państwa	Zdecydowanie powinno	Raczej powinno	Raczej nie powinno	Zdecydowanie nie powinno	Trudno powiedzieć
zapewnienie każdemu dostępu do opieki zdrowotnej	87,4	10,9	0,8	0,6	0,3
zapewnienie minimum warunków życia bezrobotnym	63,5	32,2	2,1	0,3	2,0
wprowadzenie surowych przepisów prawnych, ograniczających niszczenie środowiska naturalnego przez przemysł	58,7	35,1	3,0	0,1	3,1
pilnowanie, aby przestrzegane były wolność słowa i prawo do protestu	53,9	39,6	3,7	0,2	2,6
zapewnienie możliwości mieszkania tym, których na to nie stać	50,4	40,3	5,9	0,9	2,4
zapewnienie przemysłowi pomocy niezbędnej dla rozwoju	49,4	40,8	5,2	0,6	4,0
tworzenie warunków, aby rodziło się więcej dzieci	42,8	37,5	11,1	1,9	6,6
dbanie o moralność obywateli	41,6	37,1	11,1	6,9	3,4
kontrola cen	36,1	39,6	14,9	6,3	3,0
konsultowanie z obywatelami wszystkich ważnych decyzji np. poprzez referenda	30,3	44,0	17,2	3,8	4,7
dbanie o silną armię, nawet jeśli pieniądze na wojsko trzeba odbierać z innych działów budżetu	27,8	37,8	23,1	5,4	6,0
popieranie różnych stowarzyszeń i organizacji społecznych	26,2	46,8	15,6	4,4	7,0

Oczekiwania społeczne w Polsce wobec państwa są dość szerokie. Zarazem ranga poszczególnych obowiązków państwa na poddanej ocenie liście jest silnie związana z aktualnymi potrzebami społecznymi. Można to prześledzić na przykładzie relatywnej rangi trzech obowiązków państwa: zapewnienia mieszkania, ochrony zdrowia i interwencjonizmu gospodarczego. Kwestia mieszkaniowa, tak dramatyczna w PRL, na aktualnej liście potrzeb zajmuje relatywnie niższą pozycję. Podobnie idea interwencjonizmu państwowego w gospodarce obniżyła swoją rangę w świadomości potocznej w warunkach

⁴ Treść pytania: „Ogólnie rzecz biorąc, czy uważa Pan(i), że do obowiązków państwa powinno należeć, czy też nie?”.

zasadniczego wycofania się państwa z tej dziedziny. Natomiast zwraca uwagę wysoka pozycja takiej usługi publicznej jak ochrona zdrowia. Można postawić hipotezę, że jest to konsekwencja rangi, jaką obecnie zajmuje zdrowie indywidualne w świadomości jednostek. Jest to zarazem ta sfera działania państwa, która dotyczy dużego segmentu społeczeństwa.

Pogłębiona analiza wymaga podziału obowiązków państwa na syndromy. Analiza czynnikowa (ortogonalna) sugeruje wyróżnienie trzech wymiarów obowiązków państwa, które absorbują 47,2% zmienności wspólnej tego bloku zmiennych. Pierwszy czynnik to państwo-dostawca dóbr publicznych. Jest on najsilniej skorelowany z takimi obowiązkami państwa jak: przestrzegane wolności słowa i ochrona prawa do protestu, zapewnienie minimum warunków życia bezrobotnym i wprowadzenie surowych przepisów prawnych, ograniczających niszczenie środowiska. Drugi czynnik jest najsilniej skorelowany z oczekiwaniem kontroli cen i szerokiego konsultowania z obywatelami wszystkich ważnych decyzji, popierania rozwoju stowarzyszeń i organizacji społecznych. Oba te czynniki są także dodatnio skorelowane z oczekiwaniami zapewnienia możliwości mieszkania tym, których na to nie stać, dania przemyślowi pomocy niezbędnej do rozwoju i troska o moralność obywateli. Czynnik trzeci to dbanie o silną armię i jednocześnie tworzenie warunków, aby rodziło się więcej dzieci. Jest on skorelowany ze słabszym popieraniem powszechnego dostępu do usług instytucji służby zdrowia.

Model wyjaśniający regresji liniowej zaproponowany do wyjaśniania poparcia opinii o obowiązkach państwa został skonstruowany zgodnie z następującymi postulatami o charakterze zarówno konceptualnym, jak i technicznym. Po pierwsze zmienne niezależne (wyjaśniające) powinny reprezentować główne mechanizmy przyczynowe występujące w modelach obywatelstwa. Określony mechanizm powinien być reprezentowany przez jedną zmienną w celu uniknięcia interferencji między zmiennymi (współliniowość). Jednoczesne użycie tych zmiennych w modelu regresji liniowej pozwoli je porównać między sobą przy wyłączeniu wpływu wzajemnego skorelowania i w efekcie pozostawiając sam wpływ czysty każdej z użytych zmiennych.

Po drugie mechanizmy te powinny zostać tak wyspecyfikowane, aby ten sam model można było zastosować do innych zjawisk analizowanych w tej pracy. Oprócz samego wyjaśnienia konkretnego zjawiska stwarza to pewne dodatkowe możliwości analityczne. Pozwala na porównanie roli danego czynnika w determinacji poszczególnych analizowanych zjawisk, na przykład znaczenie oceny własnych warunków materialnych dla oczekiwanej roli państwa

i dla wzorów etyki publicznej. Po trzecie wykorzystane zmienne powinny być określone dla zdecydowanej większości analizowanej próby. Wielozmiennowe modele wyjaśniające są także swoistym filtrem wobec analizowanej próby. Wystarczy bowiem brak danych w jednej tylko zmiennej, aby dany przypadek był eliminowany z tej części próby, do której został zastosowany dany model. Pomijanie pytań czy unikanie dania określonej odpowiedzi nie jest także przypadkowe. Jeśli więc w modelach wyjaśniających zostanie wykorzystanych kilkanaście zmiennych, to łączny efekt występowania braków może spowodować znaczące jednoczesne zmniejszenie i zniekształcenie próby. W wyniku niespełnienia warunku małej liczby braków danych w użytych zmiennych analizy byłyby prowadzone nie tylko na części próby, ale byłaby ona zarazem wyraźnie zniekształcona. Znacznie osłabiłoby to zasadność uogólniania uzyskanych wyników na populację.

Model wyjaśniający postawy obywatelskie został zaproponowany przy uwzględnieniu głównych mechanizmów przyczynowych wskazywanych przez literaturę, dotyczącą postaw wobec polityki (Lipset 1995; Skarżyńska 2002). Model ten uwzględnia czynniki uwarstwienia społecznego, położenia materialnego, znaczenie integracji społecznej, rolę środowiska społecznego, determinanty psychologiczne (autorytaryzm, alienacja, podmiotowość), ideologie polityczne i socjalizację obywatelską, jak i przemiany społeczne w wymiarze generacyjnym.

Można oczekiwać, że postawy respondentów wobec praw i obowiązków obywatelskich będą silnie determinowane przez role społeczne, interesy jednostkowe i grupowe, zbiorowość miejsca zamieszkania, wykształcenie, przekonania ideologiczne i religijne (zob. tabelę 2). Wpływ ról społecznych powinien być najważniejszy. Obywatelskie prawa i obowiązki są konsekwencją ról, jakie jednostka pełni w społeczeństwie (płeć, posiadanie rodziny, stanowisko kierownicze czy praca zawodowa). Wymagania, jakie się do niej kieruje, są z tego względu odpowiednio zróżnicowane, jak i jej postawy wobec państwa i obywatelstwa są zarówno ich istotną częścią, jak i ich konsekwencją. W oczekiwania wobec państwa silnie wplecione są interesy ekonomiczne jednostkowe i zbiorowe. Działanie państwa jest bardzo istotne dla dobrobytu jednostek i grup. Stąd poziom zamożności czy pozycja na rynku pracy powinny odgrywać istotną rolę, szczególnie w oczekiwaniach społecznej aktywności państwa i interwencjonizmu państwowego w gospodarce.

Dla postaw obywatelskich znaczące są także czynniki świadomościowe. Jest to zarówno efekt ogólnego wykształcenia, jak i opcji ideologicznych

i światopoglądowych. Koncentracja na interesie zbiorowym czy gotowość podporządkowania interesu własnego zbiorowemu są wynikiem procesu socjalizacji i ściśle z nim związanym poziomem wykształcenia.

Rola czynników świadomościowych i ideologicznych jest w zastosowanym modelu wyjaśniającym ujęta poprzez ich dwa aspekty. Po pierwsze na wizję roli państwa samodzielne wpływają ogólnopolityczne ideologie-postawy. Nie można analizować opinii o społecznej roli państwa bez uwzględnienia opcji ideologicznych, szczególnie w wymiarach lewica–prawica czy konserwatyzm–liberalizm, jak i religijność (społeczna nauka Kościoła). Po drugie w Polsce zróżnicowanie w oczekiwaniach wobec państwa czy w nastawieniu wobec niego jest silnie związane z tradycyjnymi wzorcami politycznymi, jak patriotyzm. Znaczącą rolę w postrzeganiu praw i obowiązków obywatelskich może więc odgrywać stosunek do tradycji politycznych, wyrażający się w ocenie kluczowych wydarzeń i postaci historii najnowszej.

Ważnymi czynnikami w analizach postaw wobec obywatelstwa powinny być także: zbiorowość miejsca zamieszkania i przynależność generacyjna. Postawy obywatelskie jednostki ulegają wpływowi jej otoczenia, a szczególnie środowiska społecznego miejsca zamieszkania. Starsza i młodsza generacja Polaków różni się istotnie warunkami, w jakich przebiegała ich socjalizacja polityczna. Można oczekiwać, że wiek będzie istotną determinantą postaw analizowanych w tej pracy.

Psychologowie społeczni zwracają uwagę na autonomiczną rolę podmiotowości w determinacji postaw politycznych, szczególnie zaś obywatelskich. Obywatelstwo jest w dużej mierze podmiotowością jednostki realizowaną w sferze polityki, obejmuje zarówno produktywne wykorzystanie swych praw, jak i poczucie odpowiedzialności za zbiorowość i wynikającą zeń gotowość podejmowania związanych z nim obowiązków (Skarżyńska 2002).

Rolę integracji społecznej w postulowanym modelu wyjaśniającym postawy obywatelskie wyodrębniono za pracami Martina Lipseta. Zwracał on uwagę na ten czynnik w analizach uwarunkowań postaw wyborczych. Pełna, wielowymiarowa partycypacja polityczna (w tym i obywatelskość czy poczucie odpowiedzialności za system) jest częścią wzoru pełnoprawnego uczestnika systemu politycznego. Jednostka, stając się pełnoprawnym uczestnikiem systemu społecznego, zarazem poczuwa się do bycia pełnym uczestnikiem polityki. Jej prawa i obowiązki są nie tylko konsekwencją jej statusu, ale i jego potwierdzeniem. I odwrotnie, wykluczenie z podstawowych struktur społecznych, na przykład poprzez brak pracy, obniża zarazem uczestnictwo polityczne. Gdy

takie wykluczenie jest długotrwanie doświadczane, rodzi alienację o znacznych konsekwencjach w sferze postaw politycznych. Efekt alienacji społecznej jest szerszy niż samo znaczące zmniejszenie poziomu uczestnictwa w polityce. Osłabia ona same podstawy obywatelstwa, powodując cynizm, bierną wizję swojego miejsca w systemie i negując więzi między aktorami systemu, szczególnie w wymiarze rządzący–rządzeni. Tego rodzaju postawy w skali masowej mogą tworzyć społeczną podstawę ruchów antydemokratycznych (Lipset 1995).

Tabela 2. Model wyjaśniający postawy obywatelskie

Determinanta	Wskaźnik – zmienna
Czynniki demograficzne	Płeć i wiek
Typ zbiorowości zamieszkania	Wielkość miejscowości
Sytuacja zawodowa	Posiadanie pracy
Sytuacja materialna	Samoocena warunków materialnych gospodarstwa domowego
Zasoby symboliczne	Wykształcenie
Religijność	Udział w praktykach religijnych
Ocena wydarzeń z historii Polski	a) powstanie warszawskie b) stan wojenny
Poglądy polityczne	Lokalizacja na skali lewica/prawica
Aktywność	Zamiar udziału w wyborach do Parlamentu Europejskiego
Stosunek do władzy publicznej	Ocena opinii: „w większości przypadków możemy ufać, że członkowie rządu robią to, co jest słuszne”

Zastosowana w tej pracy procedura regresji liniowej jest związana z pewnymi problemami, wymagającymi wyjaśnienia. Po pierwsze przyjmuje ona liniowość relacji. Model regresji liniowej może być jedynie zastosowany do zmiennych interwałowych. Naruszenie tego założenia może zniekształcać wyniki⁵. Po drugie problematyczna może być interpretacja zależności, gdyż w danej zmiennej może być obecnych kilka mechanizmów przyczynowych,

⁵ Model regresji liniowej został użyty w celu większej komunikatywności dla czytelnika mniej obeznanego z najnowszymi zaawansowanymi technikami statystycznymi. Jednak zniekształcenia wyników mogą także wynikać z użycia w modelu zmiennych porządkowych, co w kontekście regresji liniowej oznacza założenie równości interwałów między ocenami. Najnowsze modele regresji, jak *logit ordered*, unikają konsekwencji tego uproszczenia (za zwrócenie na to uwagi dziękuję recenzentowi książki profesorowi Henrykowi Domańskiemu).

jak na przykład w przypadku takich zmiennych jak wykształcenie czy miejsce zamieszkania. Związek z wiekiem może być jednocześnie sygnałem zmiany pokoleniowej i zjawiskiem związanym z niepełnym wejściem w rolę obywatela i stąd niższym zainteresowaniem polityką. Po trzecie powstaje problem kompletności wyjaśnienia i pełnego wykorzystania potencjalnych zmiennych wyjaśniających, uchwyconych przez badanie, a mogących służyć wyjaśnieniu analizowanych postaw i opinii. Procedura ta nie pozwala zweryfikować hipotezy o możliwości istnienia innych determinant niż zaproponowane w użytym modelu wyjaśniającym.

Częściową odpowiedzią na te trudności jest analiza niewyjaśnionych wartości reszt z regresji liniowej, gdzie zmienną zależną jest analizowane zjawisko, a niezależnymi – zestaw zmiennych modelu. Reszta jest różnicą między wartością przewidywaną przez wprowadzony model liniowy a wartością zmiennej zależnej. Reprezentuje ona tę część wartości zmiennej zależnej, której nie wyjaśnił zastosowany model. Zawiera ona część losową i część systematyczną, wynikającą z niewykorzystania do budowania wyjaśnienia odpowiednich determinant. Jeśli taka reszta zostanie zamieniona w zmienną, jej analiza może dostarczyć komplementarnych informacji o uwarunkowaniach zmiennej zależnej (wyjaśnianej).

Badanie niewyjaśnionych reszt uzyskanych z zastosowanej analizy regresji jest procedurą uzupełniającą w stosunku do podstawowego modelu wyjaśniającego. Pozwala uchwycić dodatkowe zmienne i formy zależności typowe tylko dla określonej wyjaśnianej zmiennej. Daje też możliwość uchwycenia dodatkowych zależności, specyficznych tylko dla danej zmiennej zależnej (wyjaśnianej) i ujawnić nietypowe formy relacji zmienna zależna – zmienne wyjaśniające. Po pierwsze korelacje z nią pokazują dodatkowe zależności, których nie mógł wyjaśnić zastosowany model. Ta analiza jest odpowiednikiem korelacji między zmienną zależną (wyjaśnianą) a daną zmienną z użyciem jako kontrolnych zmiennych z podstawowego modelu wyjaśniającego. To pozwala uniknąć wtórnych zależności, będących pochodną już wyjaśnionych związków. Po drugie potencjalnie korelacje reszty z regresji liniowej ze zmiennymi z podstawowego modelu są wskaźnikami możliwości wystąpienia zależności nieliniowych.

Tabela 3. Modele wyjaśniające wzory obowiązków państwa (regresja liniowa)

	Syndrom obowiązków państwa wobec obywatela	I konwencjonalny	II socjalny	III państwo silnie militarne
	R ² (odsetek zredukowanej przez zmienne modelu wariancji zmiennej zależnej (wyjaśnianej))	0,015	0,119	0,054
	F (test F-Snedecora)	x	11,3	4,7
	P (poziom istotności)	x	0,000	0,000
Mechanizm	Wskaźnik			
Aktywność	Zamiar udziału w wyborach europejskich	x	x	x
Historia: powstanie warszawskie	Ocena powstania warszawskiego (skala malejąca)	x	x	-0,078 (p=0,014)
Historia: stan wojenny	Ocena stanu wojennego (skala malejąca)	x	-0,067 (p=0,028)	x
Alienacja	Zaufanie do kompetencji rządu (skala malejąca)	x	0,102 (p=0,001)	-0,104 (p=0,001)
Ideologia: lewica/prawica	Samolokalizacja na skali lewica/prawica	x	-,063 (p=0,044)	x
Religijność	Częstość praktyk religijnych (skala malejąca)	x	x	x
Rola społeczna	Płeć (1 – mężczyzna, 2 – kobieta)	-0,078 (p=0,015)	0,070 (p=0,021)	x
Czynniki demograficzne	Wiek (rok urodzenia)	x	0,072 (p=,022)	-0,106 (p=0,001)
Zasoby symboliczne	Wykształcenie		-0,219 (p=,000)	x
Zbiorowość miejsca zamieszkania	Wielkość miejscowości	x	-0,066 (p=,039)	-0,092 (p=0,006)
Status zawodowy	Czy pracuje (1 – tak, 4 – nie)	x	x	x
Warunki ekonomiczne gospodarstwa	Ocena warunków materialnych gospodarstwa domowego: (1 – złe, 5 – bardzo dobre)	x	-0,077 (p=0,014)	x

x – wartość nieistotna statystycznie.

I, II, III – to modele (wiązki) obowiązków państwa wyróżnione przez analizę czynnikową. I – konwencjonalny zestaw obowiązków państwa jako dostawcy określonych dóbr, usług i opieki, II – wzór rozszerzonego państwa socjalnego, III – model państwa silnego militarne.

Pierwszy model to obraz obowiązków państwa jako dostarczyciela dóbr publicznych, zapewniającego: prawa człowieka, minimum życiowe dla bezrobotnych, mieszkania, służbę zdrowia, troszczącego się o środowisko, przemysł i moralność. Ten typ oczekiwań nie ma wyraźnego sprofilowanego zwolennika.

Poparcie dla tych obowiązków państwa jest równo rozłożone w grupach społecznych i wśród zwolenników różnych ideologii. Tworzy katalog konwencjonalnych obowiązków państwa, społecznie uznanych i niekwestionalnych dla opinii publicznej.

Obraz dalszych korelacji koresponduje z tą hipotezą. Nie ma w nim zmiennych określających pozycję społeczną lub miejsce na mapie podziałów ideologicznych. Pojawiają się natomiast inne charakterystyki akceptacji konwencjonalnych wzorów obywatelstwa i praktykowania typowych form uczestnictwa politycznego. Wybierający ten wzór są także wyżej na skalach wszystkich wzorów dobrego obywatela, poza identyfikującym go z aktywnością w partiach. Zarazem cechują się bardziej pasywnym zachowaniem w kampanii wyborczej. Podobnie nie wyróżniają się specyficznym profilem oczekiwań wobec demokracji, ale tym, że wszystkie punkty wymienione w ankiecie mają dla nich większe znaczenie. Cechują się wyższym potępieniem czynów z zakresu naruszania moralności publicznej. Czują się bardziej upodmiotowieni – częściej by się odwoływali od decyzji izby skarbowej i częściej wywieraliby nacisk na władze lokalne, gdyby doszło do naruszenia ich praw.

Drugi wzór obowiązków państwa łączy oczekiwania kontroli cen, zapewnienia mieszkań, opieki medycznej, wspierania przemysłu z postulatami szerokiego konsultowania decyzji i z popieraniem organizacji społecznych. Jest w tym modelu nacisk na materialne potrzeby jednostek i oczekiwanie konsultacji społecznych i wsparcia dla organizacji i zrzeszeń.

Ten drugi model – państwa kontrolującego ceny w konsultacji ze społeczeństwem – jest silnie związany z uboższą i lewicową Polską. Akcentują go akceptujący stan wojenny i osoby o orientacji lewicowej. Wyższą rangę nadają mu ci, których pozycja jest w społeczeństwie słabsza lub zagrożona, jak kobiety, osoby młodsze, gorzej wykształcone, z mniejszych miejscowości i o gorszej sytuacji materialnej. Silnie na akceptację tego wzoru wpływa niskie wykształcenie i brak zaufania do władzy.

Uzupełniające korelacje niewyjaśnionych przez regresję reszt są spójne z tym obrazem. Po pierwsze potwierdzają się elementy syndromu lewicowego i wskaźniki niższej pozycji społecznej. Częściej są to przeciwnicy udziału Polski w akcji NATO w Afganistanie i osoby, które mają niższe dochody na osobę w rodzinie. Zarazem zaznacza się poczucie słabości własnej pozycji, potrzeba paternalistycznej opieki i oczekiwania większego wpływu na państwo. Jest mniejsza wiedza polityczna i deklarowana pasywna postawa w sytuacji

naruszenia swoich praw. Zarazem wyższa jest ocena administracji i silniej akcentowane potrzeby częstych i szerokich konsultacji przy negatywnej ocenie wyborów. W wizji demokracji kładzie się nacisk na to, by władza brała pod uwagę opinie ludzi i tworzyła więcej możliwości uczestnictwa. Ten typ oczekiwań wobec państwa jest także dodatnio skorelowany z większością wyróżnionych modeli obywatelstwa, lecz najsilniej ze wzorcem partycypacyjnym. Zarazem w korelacjach ukazują się elementy światopoglądu związanego z niższymi pozycjami społecznymi: autorytaryzm (poparcie dla silnego przywódcy), bardziej cyniczna wizja polityków jako nieliczących się z ludźmi i myślących tylko o sobie i tradycjonalizm obyczajowy. Wśród przyczyn niskiego udziału kobiet w polityce częściej wymienia się tradycyjny wzór kobiety. Jako jego źródło wskazuje się to, że mają własne obowiązki, są inaczej wychowywane, i że angażując się w politykę, tracą cechy kobiece.

Trzeci wzór obowiązków państwa łączy oczekiwania silnej armii, polityki pronatalistycznej z mniejszym naciskiem na zapewnienie każdemu dostępu do służby zdrowia. Wyraża się w nim potrzeba silnej armii i zapewnienia jej demograficznej podstawy. Ten zakres obowiązków państwa ma większe znaczenie dla starszej i bardziej tradycyjnie zorientowanej grupy Polaków. Jest silniej popierany przez akceptujących powstanie warszawskie, starszych, pochodzących z mniejszych miejscowości i ufających władzy. Najsilniejszą determinantą w jego popieraniu lub odrzucaniu jest wiek.

Uzupełniające korelacje niewyjaśnionych w regresji liniowej reszt są spójne z wyżej zarysowanym modelem poparcia – ukazują orientację na siłę militarną i na naród. Zwolennicy tego wymiaru obowiązków państwa bardziej popierają armię z masowego poboru. Mają tendencję do potępiania osób, które znieważają symbole narodowe. Natomiast cecha, która w standardowym modelu się nie ujawniła, to ich większa kompetencja obywatelska i bardziej aktywna postawa w wyborach. W modelu demokracji jako jej atrybut rzadziej wybierany jest dobrobyt, a częściej możliwość protestu przeciw rządowi. Są w poparciu tego wzoru pewne elementy autorytaryzmu – wyższy szacunek dla administracji publicznej i większa punitivność, wyrażająca się w tendencji do silniejszego potępiania czynów naruszających moralność społeczną. Wśród wzorów obywatelstwa bardziej akcentowany jest wzór konwencjonalny i partycypacyjny, mniej natomiast – ten związany z tolerancją i z obywatelskim rygoryzmem. Spośród dziesięciu przyczyn braku kobiet w polityce bardziej akcentowany jest ten, który wiąże się z elementem siły i mocy. Jest to przekonanie o ich nieodporności na strach.

Zwraca uwagę, że poparcie dla pierwszego modelu, związanego z szerokim dostarczaniem dóbr publicznych, nie różnicował badanych w przekroju społeczno-warstwowym. Drugi wzór natomiast, łączący oczekiwania obrony interesów materialnych z postulatami bliższej więzi z władzą, był akcentowany przez biedniejszą, bardziej autorytarną i lewicową część badanych, z ich korelatami w polskich warunkach. Ostatni wzór obowiązków – akcentujący siłę militarną jako obowiązek państwa – był związany z tradycyjnym wzorcem patriotyzmu, silniejszym u starszych respondentów.

Zmienne, które różnicowały wybór wzoru obowiązków państwa, to położenie materialne, wiek, wykształcenie, stosunek do administracji publicznej, ideologia lewicowa i stosunek do kluczowych wydarzeń w historii Polski, jednocześnie wskazujące określone opcje światopoglądowe. Znaczącym wyróżnikiem orientacji wobec państwa jest wiek. U młodszego pokolenia wysokim poparciem cieszy się opcja prosocjalna, a słabszym – państwo silne militarnie.

Stosunek do administracji państwowej

Państwo ma swój wymiar codzienny – administrację. Warto przypomnieć formułę Harolda Laskiego (1925), że w polityce i w świadomości społecznej nie ma „państwa”, jest tylko działanie administracji. Obywatelstwo „powszednie” realizuje się przede wszystkim w codziennych relacjach z administracją publiczną. Jest to miejsce przejawiania się, realizowania i zarazem reprodukcji postaw obywatelskich.

W codziennych relacjach z administracją publiczną widać jak respektowane są prawa jednostki i realizowane obowiązki obywatelskie. Jest to dobry test na rzeczywiste szanse na podmiotowość. To często także miejsce, gdzie jednostka „uczy” się o zakresie swojej podmiotowości i prawa do godności. Również od społecznego prestiżu administracji zależy, na ile obywatele będą przestrzegali prawa, realizowali swoje materialne i niematerialne zobowiązania wobec państwa i współpracowali z nim w różnych formach. Tutaj też uwidoczni się rola przeszłości. Na aktualne postawy wobec administracji publicznej silnie rzutują zastane i utrwalone wzory zachowań. Są one często zakorzenione w historii zbiorowej. W Polsce jest to nieufność wobec państwa i jego organów i wysoka tolerancja wobec naruszania prawa i niewykonywania takich obowiązków wobec państwa jak płacenie podatków.

Tabela 4. Ocena administracji państwowej (odpowiedzi w %)

Myśląc o administracji publicznej w Polsce, czy powiedziałby Pan, że:	Bardzo	Raczej	Niezbyt	Wcale	Trudno powiedzieć
jest kompetentna i sprawna	2,5	34,5	48,3	9,5	5,1
jest nastawiona na służbę ludziom	2,9	36,6	46,1	9,3	5,1
traktuje sprawę każdego petenta jednakowo	2,8	24,1	51,3	17,2	4,6

Pytanie o ocenę administracji pozwala prześledzić społeczne i polityczne źródła jej wizerunku. Pytanie ankietowe objęło trzy aspekty działania biurokracji państwowej. Są to: służebność, kompetencja i równy stosunek do każdego petenta. Te wymiary percepcji administracji publicznej w świadomości społecznej są jednocześnie oceną podstaw jej społecznej legitymacji w demokratycznym państwie. Ostatni oceniany aspekt – jednakowe traktowanie patentów – jest realizacją jednej z podstawowych wartości demokracji – równości wobec prawa.

Administracja publiczna jest oceniana w Polsce zdecydowanie negatywnie. Jej społeczny prestiż jest niski. Każdy z trzech aspektów jej działania został oceniony negatywnie. Jest postrzegana jako stronnicza, niesłużąca społeczeństwu i niekompetentna. Najgorzej postrzegane jest nierówne traktowanie przez nią ludzi, co nabiera szczególnego znaczenia, gdy właśnie ten warunek respondenci wysuwają na pierwszym miejscu w swojej wizji demokracji. 86,6% badanych uznało, że aby dany kraj uznać za demokratyczny, jest ważne, by władza traktowała wszystkich równo, niezależnie od pozycji w społeczeństwie. 72,6% z nich określiło to jako najważniejszy warunek. Badani nadawali mu nawet wyższą rangę niż postulatowi, aby politycy brali pod uwagę poglądy obywateli przy podejmowaniu decyzji. Taka percepcja administracji jest zarazem stawianiem pytań o społeczną legitymację administracji. Polacy, akceptując i wysoko ceniąc demokrację, zarazem bardzo negatywnie oceniają jej wykonawcze ramię – administrację publiczną (zob. tabelę 4).

Liczba mierzonych aspektów prestiżu administracji jest zbyt mała, aby zadać pytanie o syndromy ocen. Można jednak zbadać warunki przypisywania jej niskiego lub wysokiego prestiżu w oparciu o zsumowanie trzech ocen cząstkowych (zob. tabelę 4). Negatywną ocenę administracji częściej wyrażają respondenci potępiający stan wojenny, mający negatywną opinię o władzy i osoby starsze. Najsilniejszą determinantą społecznego prestiżu administracji publicznej jest zaufanie do rządzących, a następnie wielkość miejscowości zamieszkania. W modelu ujawniają się dwa aspekty powstawania tej oceny: sil-

ny związek między oceną rządu i administracji, zasadnicze przenoszenie ocen z jednej sfery na drugą i dziedzictwo przeszłości – bardziej nieufne są osoby starsze i potępiające stan wojenny (zob. tabelę 5).

Tabela 5. Model wyjaśniający ocenę administracji państwowej (regresja liniowa)

	Ocena administracji państwowej* (model wyjaśniający)	Wartość
	R ² (odsetek zredukowanej przez zmienne modelu wariacji zmiennej zależnej (wyjaśnianej))	0,108
	F (test F-Snedecora)	10,1
	P (poziom istotności)	0,000
Mechanizm przyczynowy	Wskaźnik	
Aktywność	Zamiar udziału w wyborach europejskich	x
Historia: powstanie warszawskie	Ocena powstania warszawskiego (skala malejąca)	x
Historia: stan wojenny	Ocena stanu wojennego (skala malejąca)	-0,083 (p=0,007)
Ideologia: lewica/prawica	Samolokalizacja na skali lewica/prawica	x
Alienacja	Zaufanie do kompetencji rządu (skala malejąca)	-0,271 (p=0,000)
Religijność	Częstość praktyk religijnych (skala malejąca)	x
Rola społeczna	Płeć (1 – mężczyzna, 2 – kobieta)	x
Czynniki demograficzne	Wiek (rok urodzenia)	0,064 (p=0,048)
Zasoby symboliczne	Wykształcenie	x
Zbiorowość miejsca zamieszkania	Wielkość miejscowości	-0,097 (p=0,003)
Status zawodowy	Czy pracuje (1 – tak, 4 – nie)	x
Warunki ekonomiczne gospodarstwa	Ocena warunków materialnych gospodarstwa domowego: (1 – złe, 5 – bardzo dobre)	x

* Wskaźnik stosunku do administracji państwowej został skonstruowany jako średnia ocen z trzech pytań skali stosunku do administracji państwowej z uwzględnieniem możliwości istnienia braków danych (por. tabelę 4).

Uzupełniająca analiza reszt niewyjaśnionych przez podstawowy model regresji⁶ ukazuje dwa inne jeszcze znaczące czynniki. Pierwszy to autorytaryzm. Wyżej oceniają administrację publiczną osoby popierające interwencję w Af-

⁶ Szczegółowe omówienie tej metody znajduje się na s. 62. Jest to analiza uzupełniająca analizę regresji o te zależności, którego nie można było uwzględnić w modelu zastosowanym w podstawowej regresji. Pozwala ona na stwierdzenie zależności specyficznych dla danego zjawiska.

ganistanie, optujące za modelem państwa silnego militarnie i kontrolującego ceny. Natomiast czynnikiem ujemnie sprzężonym z wysoką oceną państwa są postawy obywatelskie. Wyraża się to wyższą wiarą w sens wyborów, a następnie odrzucaniem przekonania, że władza się nie liczy z takimi ludźmi jak respondent, z poczuciem sensu i znaczenia konstytucji, opowiadaniem się za wzorem obywatela aktywnego w wyborach i działającego w partiach.

Moralność obywatelska

Nie można wyobrazić sobie dobrze funkcjonującego demokratycznego systemu politycznego bez odpowiedniej etyki politycznej, tak polityków, jak i obywateli. Po pierwsze są to określone normatywne oczekiwania wobec osób ze sceny publicznej. Wpływają one istotnie na atmosferę życia publicznego. Zachowania polityków są kształtowane w praktyce przez ocenę ich konsekwencji dla ich popularności. A to zależy od reakcji opinii publicznej na ich zachowania, które są zdeterminowane przez społecznie podzielane i akceptowane etyczne normy zachowania w życiu publicznym. Podobnie bez analizy stosunku do obowiązków wobec państwa nie można badać zjawiska obywatelstwa. Ważnym jego aspektem jest stopień faktycznego potępienia niewykonywania obowiązków obywatelskich i naruszania zasad etycznych w życiu publicznym. Pokazuje to miejsce sfery publicznej w świadomości moralnej społeczeństwa. Jest to kwestia przenikania norm życia publicznego do świadomości potocznej i stania się elementem wzoru życiowego jednostki. Badacze teorii obywatelstwa zwracają na to uwagę jako przejaw ukształtowania się etycznego wymiaru obywatelstwa, wynik postrzegania siebie i innych w perspektywie zarówno praw, jak i obowiązków, oraz efektywnego przeniknięcia „publicznego” w „prywatne”, istotnego dla ustabilizowanej demokracji (Dziubka 2008).

Badanie tych aspektów obywatelstwa należy prowadzić, analizując całość kształt norm moralnych i ukazując miejsce wśród nich norm obywatelskich. Rodzi to następujące problemy badawcze. Pierwszy z nich to pytanie o wagę przywiązywaną do naruszeń etyki politycznej, obywateli i polityków – w jakim stopniu są one naganne dla przeciętnego Polaka. Po drugie jest to kwestia naganności niestosowania się do tych zasad wśród innych naruszeń norm społecznych. Po trzecie pytanie o wewnętrzną hierarchię znaczenia poszczególnych norm etycznych życia publicznego, ocenianą poprzez stopień potępienia ich naruszania. Istotna jest także kwestia symetrii politycy–obywatele: jak są

oceniane naruszenia etyki przez polityka i przez obywatela. Dalsze pytania badawcze dotyczą wzorów i syndromów tych norm – czy istnieje wyodrębniona etyka sfery publicznej i jakie jest miejsce niektórych czynów w tej klasyfikacji, czy należą one do sfery publicznej czy społecznej w świadomości społecznej.

Tabela 6. Ocena naganności niektórych zachowań życia społecznego i publicznego⁷ (odpowiedzi w %)

	1 Nigdy nie może być usprawiedli- wione	2	3	4	5	6	7	8	9	10 Zawsze można je usprawiedli- wić	Trudno powie- dzieć
Śmiecenie	81,3	8,4	4,0	2,4	1,6	0,5	0,4	0,4	0,2	0,6	0,2
Posel – prywatna	73,1	9,8	6,9	2,0	3,3	1,3	1,0	1,0	0,2	0,8	0,8
Niestuszenie zasilek	55,5	13,2	9,1	4,0	6,7	3,6	2,3	2,1	0,8	1,2	1,5
Urzędnik – za- kupy w pracy	47,2	13,7	12,0	7,7	9,1	3,5	3,1	1,7	0,9	0,7	0,5
Szybciej szpi- tal – opłata	39,9	11,2	10,2	6,1	11,2	3,2	5,4	4,9	1,8	4,4	1,7
Jazda bez biletu	39,3	14,2	13,7	6,0	11,8	4,5	3,6	2,3	1,3	2,6	0,7
Podatki – unikanie	37,3	12,4	13,8	7,8	13,7	4,4	3,4	2,1	1,0	1,6	2,5
Praca po znajomości	28,7	9,6	11,7	7,4	15,3	4,9	5,6	6,2	2,5	6,8	1,2

⁷ Treść pytań: „Poniżej wymienione są różne zachowania. Jak by Pan/i/ je ocenił używając następującej skali, gdzie 1 oznacza, że dane zachowanie nigdy nie może być usprawiedliwione, a 10, że zawsze można je usprawiedliwić.

1. Ktoś płaci podatki mniejsze, niż powinien.
2. Ktoś unika płacenia za korzystanie z transportu publicznego (autobusów, pociągów).
3. Ktoś pobiera niesłusznie zasiłek dla bezrobotnych.
4. Posel zajmuje się przede wszystkim swoimi prywatnymi sprawami.
5. Ktoś wykorzystuje znajomości, aby załatwić sobie dobrą pracę.
6. Ktoś płaci extra, aby szybciej dostać się do publicznego szpitala lub lekarza.
7. Urzędnik robi zakupy w czasie pracy.
8. Ktoś wyrzuca śmieci przy drogach, w lesie.

Najbardziej potępiania jest niewspółmierne wobec innych ocenianych czynów zaśmiecanie lasów i poboczy dróg (zob. tabelę 6). Jest ono bardziej negatywnie oceniane niż naruszanie etyki zawodowej przez polityków i urzędników lub sięganie po indywidualne korzyści kosztem innych. Choć to na pierwszy rzut wygląda zaskakująco, jednak potwierdza ogólną tendencję takich ocen. Czyny rzadkie i odległe od codziennego życia badanego są zdecydowanie mniej potępiane od tych, które go dotyczą i z efektami których ma szansę się zetknąć. Ten wynik ukazuje prawidłowość stwierdzaną w wielu badaniach, nie tylko polskich (Jasińska-Kania 2007; Szymanowska 2009).

Naruszenia etyki publicznej przez obywateli są relatywnie nisko potępiane. Unikanie płacenia podatków, jazda bez biletu, załatwianie pobytu w szpitalu są słabo potępiane, jeśli je odnieść do przeciętnej, punitywnej tendencji w odpowiedziach na tego typu pytania. Trudno ocenić, czy potępienie „przyspieszania” zapewniania sobie miejsca w szpitalu, niesłusznego pobrania zasiłku, pracy po znajomości jest wynikiem ich negatywów społecznych czy raczej naruszenia wysoko cenionej zasady równości. Praca po znajomości, choć z pewną tendencją do potępienia, jest raczej w sferze aksjologicznie neutralnej i umiejscawia się najniżej w poziomie potępienia wśród ośmiu ocenianych czynów.

W zasadach etyki publicznej pojawia się dualizm norm. Naruszanie zasad jest różnie oceniane u szeregowego obywatela i u posła lub funkcjonariusza państwowego. Bardziej potępiane są naruszenia norm przez ludzi władzy niż zwykłych obywateli, a stopień potępienia jest proporcjonalny do publicznej widoczności pozycji, odpowiednio czy dotyczy przedstawiciela władzy, urzędnika aparatu państwowego czy szeregowego obywatela. Ujawnia się także pewien brak spójności w postawach, wskazywany wcześniej jako cecha świadomości potocznej w polu obywatelstwa. Relatywnej tolerancji wobec niepłacących podatki towarzyszy wysoka ranga płacenia podatków jako obowiązku obywatelskiego.

Analiza czynnikowa wyróżnia dwa syndromy wśród ocenianych czynów: (1) moralność społeczną (potępienie dawania łapówki za pracę czy lepsze miejsce w szpitalu, jazda na gapę), (2) moralność publiczną: prywatna polityka, urzędnik zaniedbujący obowiązki, zaśmiecanie lasów, niesłuszne pobieranie zasiłków społecznych). Razem absorbują one 52,7% wariancji wspólnej zmiennych użytych w analizie czynnikowej.

Można wyróżnić trzy mechanizmy wyjaśniające stanowisko jednostek wobec naruszania moralności społecznej i publicznej. Pierwszy z nich to mechanizm społeczno-psychologiczny związany z punitywnością (autorytaryzm, religijność i tradycjonalizm społeczny) i odwrotny mechanizm związany z wyż-

szym liberalizmem (wykształcenie i wyższy status społeczny). Drugi mechanizm to sytuacja społeczna-zawodowa. Określone czyny mają różne znaczenie, szanse wystąpienia w danej grupie i tworzą różne zagrożenie dla poszczególnych grup społecznych i zawodowych. Trzeci – ich oceny mogą się wiązać z ideologią (lewicowość czy liberalizm) i z wzorcami patriotyzmu.

Tabela 7. Modele wyjaśniające ocenę moralności obywatelskiej (regresja liniowa)

	Wskaźnik	Moralność	
		Spoleczna	Publiczna
Korelacja wielokrotna	R ²	0,072	0,040
F-Snedekora	F	6,5	3,4
Istotność	P	0,000	0,000
Aktywność	Zamiar udziału w wyborach europejskich	x	x
Historia: powstanie warszawskie	Ocena powstania warszawskiego (skala malejąca)	x	x
Historia: stan wojenny	Ocena stanu wojennego (skala malejąca)	x	x
Alienacja	Zaufanie do kompetencji rządu (skala malejąca)	-0,069 (p=0,027)	0,105 (p=0,001)
Ideologia: lewica/prawica	Samolokalizacja na skali lewica/prawica	x	x
Religijność	Częstość praktyk religijnych (skala malejąca)	-0,100 (p=0,002)	x
Rola społeczna	Płeć (1 – mężczyzna, 2 – kobieta)	x	x
Czynniki demograficzne	Wiek (rok urodzenia)	-0,117 (p=0,000)	-0,109 (p=0,001)
Zasoby symboliczne	Wykształcenie	x	x
Zbiorowość miejsca zamieszkania	Wielkość miejscowości	-0,117 (p=0,000)	x
Status zawodowy	Czy pracuje (1 – tak, 4 – nie)	x	-0,079 (p=,0022)
Warunki ekonomiczne gospodarstwa	Ocena warunków materialnych gospodarstwa domowego: (1 – złe, 5 – bardzo dobre)	x	x

Można również postawić pytanie o podobieństwa i odrębności mechanizmów generujących potępienie w sferze prywatnej i publicznej. Są one zarazem ważnym wskaźnikiem w szukaniu odpowiedzi na pytanie o kształtowanie się tego wymiaru obywatelskości, jakim jest rygorystyczna etyka publiczna.

Moralność społeczna (potępienie takich czynów jak załatwianie sobie za łapówkę pracy lub miejsca w szpitalu) jest silnie zależna od tradycjonalizmu

obyczajowego. Jest ona silniejsza u osób religijnych, z mniejszych miejscowości, starszych i deklarujących zaufanie do rządu. Uzupełniająca analiza niewyjaśnionych w podstawowej regresji reszt⁸ potwierdza duże znaczenie autorytaryzmu. Przejawia się ogólna punitivność: postulowana wyższa kara za niepłacenie PIT i za znieważanie za granicą symboli narodowych. Jednocześnie osoby akcentujące tę moralność są za silnym państwem i armią z poboru. W obowiązkach państwa akcentują państwo silne militarnie, a zarazem mniejsza jest u nich waga wyborów. Wśród wzorców obywatela bliższy jest im wzór konwencjonalny, wzorzec rygoryzmu obywatelskiego i wzorzec aktywności w partiach, rzadziej wybierane są modele obywatela akcentujące aktywność społeczną i tolerancję.

W przypadku moralności publicznej znaczący jest status społeczny. Jest ona silniejsza u osób starszych i posiadających stałe zatrudnienie. Uzupełniająca analiza niewyjaśnionych przez bazową regresję reszt zarówno ukazuje determinanty podobne do determinant moralności społecznej, jak i ujawnia mechanizmy swoiste dla tego typu moralności. Takim wspólnym uwarunkowaniem dla obu typów moralności jest autorytaryzm. Wyraża się to silnym konwencjonalizmem i punitivnością respondentów podkreślających ten wymiar moralności. Osobom osiągającym wysoką punktację w tym wymiarze moralności bliższe są dwa wzory obywatelstwa: model rygoryzmu obywatelskiego i konwencjonalny model obywatela. Podobnie wybierając wzór obowiązków państwa, częściej optują za pierwszym, konwencjonalnymi zestawem obowiązków państwa.

Jednak specyficznym czynnikiem związanym z wyższą moralnością publiczną jest większa podmiotowość i wyższa aktywność społeczna. Są to osoby, które częściej uczestniczyły w ostatnich wyborach do Sejmu i które częściej wyrażają pozytywne oceny w pytaniu o znaczenie wyborów w demokracji. Częściej też wsparły finansowo jakąś organizację. Wyższa jest ich gotowość odwołania się w przypadku negatywnej decyzji administracji lokalnej lub skarbowej. Zarazem są bardziej skłonne do negatywnego postrzegania polityków i rzadziej wybierają wzór obywatela, który realizuje partycypację polityczną za pośrednictwem partii. W wizji nieangażowania kobiet w politykę częściej odrzucają przyczyny, które wiążą to z ich niższą ogólną kompetencją i z trady-

⁸ Szczegółowe omówienie tej metody znajduje się na s. 62. Jest to analiza dopełniająca analizę regresji o te zależności, których nie mógł uwzględnić model zastosowany w podstawowej regresji. Pozwala ona na stwierdzenie zależności specyficznych dla danego zjawiska.

cyjną rolę kobiety. Najsilniej ujemnie skorelowane z tym wzorcem moralności są dwa przekonania: że zagrażałoby to ich wizerunkowi jako kobiety i że mają one inne obowiązki społeczne.

Wspólny w obu typach moralności jest wpływ wieku. Młodzież jest mniej rygorystyczna i bardziej tolerancyjna, niezależnie od przedmiotu oceny. Natomiast odwrotny jest wpływ zaufania do władzy na popieranie lub odrzucanie danego wzorca moralności. W sferze społecznej zaufanie do administracji państwowej jest skorelowane z wyższym rygoryzmem. Natomiast w sferze moralności publicznej brak zaufania do rządu i do administracji publicznej jest dodatkowo skorelowany z podwyższonymi standardami życia publicznego.

Zakończenie

Zakres akceptowanej interwencji demokratycznego państwa jest w Polsce szeroki. Wyniki badań wskazują na przyzwolenie i oczekiwanie znaczącej sfery działania państwa – od opieki zdrowotnej po rozwój gospodarczy i moralność ludzką. Choć szereg z tych oczekiwań ma swe odpowiedniki konstytucyjne, jednak uzyskany obraz oczekiwań jest raczej efektem istnienia zgeneralizowanej tendencji dużych oczekiwań wobec państwa, rozszerzającej się nawet na sfery i kwestie spoza uznanej roli państwa w demokratycznym państwie gospodarki rynkowej.

Badania pokazują trzy modele obowiązków państwa i trzy wzory uwarunkowań. Pierwszy to katalog konwencjonalny, obejmujący typowy i społecznie zakorzeniony syndrom obowiązków państwa. Jest to wzorec roli państwa jako dostarczyciela dóbr i usług. Przez swą powszechność i oczywistość jego poparcie jest słabo związane ze zróżnicowaniem społecznym badanych. Korelacje z innymi determinantami są rzadkie i raczej związane z konwencjonalnością danej opinii, jak akceptacja moralności publicznej, czy z zainteresowaniem sferą publiczną, wyrażającym się w posiadaniu opinii dotyczących badanych w ankiecie zagadnień, czy z wyższym znaczeniem przypisywanym wszystkim wymiarom demokracji. Jeśli ten wzór łączy się z cynicznym obrazem rządzących, to też dlatego, że taki jest społeczny stereotyp. Natomiast w jego poparciu ujawnia się klasa czynników związana z udziałem we wspólnotcie politycznej. Alienacja czy nieufność wobec władzy powodują słabsze poparcie dla tego wzoru.

Drugi, socjalny wymiar obowiązków państwa wiąże się ze strukturą interesów i z postawami o charakterze światopoglądowym. Jest on akcentowany

przez tych wszystkich, których życiowe interesy są z nimi związane i których aktualna pozycja społeczna jest strukturalnie słabsza i zagrożona. Bliższy jest potrzebom młodych respondentów. Jest bardziej atrakcyjny dla lewicy i łączy się z elementami jej świadomości. Ten model wiąże się także z autorytaryzmem i tradycjonalizmem, niższym wykształceniem i zamieszkiwaniem w Polsce lokalnej. Zarazem jest skorelowany z oczekiwaniami szerszych konsultacji decyzyjnych i silniejszych więzi władza–społeczeństwo.

Trzecia grupa obowiązków państwa dotyczy silnego militarnie i demograficznie państwa, a w jej uwarunkowaniach uaktywnia się znaczenie stosunku do tradycji polskich. Wiąże się z pozytywną oceną tradycji powstańczych i z silniejszym przywiązaniem do symboli narodowych. Jest ona z kolei bliższa starszemu pokoleniu.

Prestż administracji publicznej jest w Polsce niski. Ocenia się ją jako niekompetentną i niesprawną, nienastawioną na służbę ludziom i nietraktującą wszystkich jednakowo. Najsilniejszą determinantą jej wizerunku jest zaufanie do rządzących, a następnie – wielkość miejscowości zamieszkania. W modelu uwarunkowań ujawnia się silny związek między oceną rządu i administracji, zasadnicze przenoszenie ocen z jednej sfery na drugą i wpływ dziedzictwa przeszłości. Do większej ufności skłonne są osoby o autorytarnym nastawieniu, natomiast osoby reprezentujące etos obywatelski są bardziej wobec niej nieufne.

Odrębność moralności publicznej jest widoczna, ale nie jest jeszcze ukształtowana. Naruszenia etyki życia publicznego są relatywnie niżej potępiane przez respondentów, jeśli odnieść je do ich typowej skłonności karania wszelkich dewiacji. Występuje dualizm norm politycy–obywatele, a ocena naruszania zasad życia publicznego różni się, w zależności od tego, czy dotyczy szeregowego obywatela czy posła lub funkcjonariusza państwowego. Mechanizmy determinujące moralność publiczną i społeczną są częściowo podobne, a częściowo różne. Silna punitivność w zakresie moralności społecznej jest głównie zdeterminowana przez tradycjonalizm i autorytaryzm. Z kolei analiza uwarunkowań etyki publicznej pokazuje dwie warstwy. Pierwsza z nich to autorytaryzm, podobnie jak w etyce społecznej. Zaznacza się jednak powiązanie etyki publicznej z etosem obywatelskim. Większy rygorizm prezentują osoby o nastawieniu podmiotowym i podzielające etos obywatelski. Natomiast są dwa uwarunkowania tolerancji wobec naruszanie norm tej sfery. Pierwsze wiąże się z pozycją klasowo-warstwową. Grupy są bardziej tolerancyjne wobec tych naruszeń w sferze życia publicznego, które mogą wystąpić w ich życiu. Drugą

determinantą jest wiek. Młodszy respondenci są bardziej tolerancyjni i liberalni, także w tej dziedzinie.

Można także zanalizować rolę poszczególnych determinant zastosowanych w modelach wyjaśniających zjawiska związane z obywatelstwem. Jest to pytanie o to, dla jakich sfer związanych z problematyką obywatelstwa ma znaczenie dana determinanta, na co wpływa, a w jakich sferach jest neutralna, na przykład na co wpływa pozycja społeczna badanych, a dla jakich zjawisk nie ma ona znaczenia. Czynniki związane z osobistymi przekonaniem respondentów wpływały na jego stosunek do państwa. Osoby dodatkowo oceniające stan wojenny zarazem wyżej stawiały prestiż administracji i silniej optowały za państwem socjalnym. Zwolennicy powstania warszawskiego bardziej oczekiwali państwa silnego militarnie. Osoby określające się jako lewicowe optowały za socjalnym modelem obowiązków państwa. Natomiast sytuacja społeczna wpływała na stosunek do obywatelstwa społecznego. Kobiety i osoby mniej zamożne nadawały większe znaczenie socjalnemu modelowi obowiązków państwa. Z kolei osoby z mniejszych miejscowości wybierały częściej socjalny model obowiązków państwa, przypisywały administracji większy prestiż i cechowały się większym tradycjonalizmem obyczajowym. W tym ostatnim punkcie, w silniejszym akcentowaniu moralności społecznej, jedyny raz zaznaczył się wpływ religijności badanych.

Ocena rządu silnie rzutowała na analizowane postawy związane z obywatelstwem. Wyższa jego ocena była powiązana z wyborem modelu socjalnego i z wyższą oceną administracji publicznej, a także z elementami autorytaryzmu – silniejszym rygoryzmem w sferze życia społecznego. Najsilniejszymi determinantami nastawienia do państwa okazały się wykształcenie i wiek. Wykształcenie powodowało odrzucanie opiekuńczego modelu państwa i wyższy liberalizm w sferze społecznej. Młodszy wiekiem przejawiali mniejszą nieufność wobec państwa, bardziej oczekiwali od niego działań społeczno-opiekuńczych i cechowali się większym liberalizmem w sferze społecznej i publicznej. Trudno jednoznacznie ocenić, jaka część tych postaw wiąże się z cyklem wchodzenia w dorosłe role życiowe, a jaka zapowiada długofalowe zmiany w następcie dokonującej się wymiany pokoleniowej.

Czynnik regionalny, przy pewnej spekulatywności takich wyjaśnień, wystąpił w uzupełniającej analizie niewyjaśnionych reszt, a więc po wyłączeniu wpływu regionalnych różnic w strukturze społecznej. Wzór państwa-dostawcy dóbr publicznych jest silniej akceptowany w zachodniej i północnej Polsce, model państwa silnego militarnie – na ziemiach „starej Polski”, a wyż-

sza ocena administracji publicznej pojawiła się w Wielkopolsce i na Górnym Śląsku.

Postawy obywatelskie wobec państwa determinowały jeszcze dwa czynniki: autorytaryzm i zarysowująca się, choć słabo, postawa obywatelska. Autorytaryzm sprzyja oczekiwaniu silnego państwa, wyższemu prestiżowi władzy i skłonności do ogólnej punitywności. Natomiast postawy aktywnej obywatelskości sprzyjają akceptacji konwencjonalnego, społecznie akceptowanego obrazu obowiązków państwa, wiążą się z nieufnością wobec administracji i niższą oceną wartości jej działania we wszystkich wymiarach, a wyższym rygoryzmem w zakresie etyki obywatelskiej.

Podsumowując, można powiedzieć, że widać w sferze obywatelstwa małe znaczenie interesów, a za to silne czynniki kulturowe – jak wewnątrz kulturowe podziały (ocena historii), wpływ aktywności obywatelskiej i postaw obywatelskich oraz wystąpienie zjawiska zmiany kulturowej, związanej z wymianą pokoleń. Duże znaczenie w postawach obywatelskich odgrywa stosunek do państwa, słabiej dziś zaznaczający się w tradycyjnym poczuciu obcości wobec niego u przeciętnego Polaka, a bardziej w jego zgeneralizowanej niskiej ocenie, do czego przyczyniły się realia polityki polskiej ostatniego dwudziestolecia.

Potoczna myśl obywatelska jest zogniskowana na państwie. Od państwa oczekuje się równego traktowania, dostarczania szeregu dóbr i usług ważnych dla jednostki, stwarzania poczucia strukturalnego bezpieczeństwa i ogólnej sprawności działania. Jest ono postrzegane jako podstawa bezpieczeństwa społecznego i źródło zabezpieczenia dostępu do podstawowych usług wytwarzanych przez sferę publiczną. Można postawić hipotezę, że dla badanych ma to takie znaczenie nie tylko ze względu na solidarność społeczną z tymi, którzy znaleźli się w takiej sytuacji, ale przez obawę, że sami mogą doświadczyć podobnej sytuacji życiowej.

Polacy traktują dostarczanie dóbr społecznych jako obowiązek państwa, a dla siebie – jako swoje prawo, którego spełnienia oczekują. W państwie postrzega się instrument osiągania celów zbiorowych i jednostkowych, do którego zwraca się o pomoc w razie potrzeby i po to, co aktualnie jest potrzebne społeczeństwu. Nie dąży się do rozszerzania swej niezależności od państwa, ale problemy społeczne artykułuje się w postaci roszczeń wobec państwa. Wiele zagadnień związanych z problematyką obywatelstwa przybiera więc formę oczekiwań i roszczeń wobec państwa. Obywatel oczekuje sprawnego działania państwa, a występowanie negatywów społecznych utożsamia ze słabym jego funkcjonowaniem. W przypadku pojawienia się problemów społecznych albo

wystąpienia jakiegoś defektu w działaniach państwa nie szuka ich rozwiązania poprzez swoją własną aktywność lub we współdziałaniu z innymi, ale oczekuje poprawy działania państwa i jego organów.

Stosunek do władzy publicznej nie powstaje na zasadzie szukania środków skutecznej przed nią ochrony lub w budowaniu zdolności działania poza państwem, ale drogą politycznej integracji i solidarności, poczucia demokratycznej więzi rządzący–rządzeni w oparciu o wspólnotę postaw i opinii. Z tym wiąże się małe praktyczne znaczenie odgrywającego dużą rolę w teorii obywatelstwa dylematu etatyzm–liberalizm. U badanych wciąż silny jest tradycyjny polski wzór obywatelstwa z naciskiem na militarną siłę państwa i na indywidualną ofiarność w sytuacji zbiorowych trudności. Słabiej natomiast obywatelstwo postrzega się jako środek służący realizacji jednostkowej podmiotowości dzięki instytucjonalnym gwarancjom posiadania określonych praw i możliwości.

Należy wskazać na pewne specyficzne cechy współczesnego obywatelstwa, które są zarazem ważnymi mechanizmami kształtowania się szerokiej sfery oczekiwań wobec państwa i postaw biernych i roszczeniowych. Współczesne obywatelstwo jest nie tylko ich konsekwencją, ale tworzy też podstawy ich wzmocnienia. Polityczna konstrukcja obywatelstwa jest zarazem kreacją określonego mechanizmu społecznego uczenia się w skali masowej. Po pierwsze zakres praw i obowiązków zarówno obywatela, jak i państwa nie jest w zasadzie w żaden sposób ograniczony. Są one konstruowane w praktyce działania instytucji publicznych i obywateli. Państwo może się stać adresatem licznych oczekiwań. W relacji obywatel–państwo mogą wystąpić zarówno czynniki związane z samymi podstawami systemu, jak i czysto koniunkturalne, wynikające z nacisku potrzeb chwili.

We współczesnym obywatelstwie bardzo istotny jest aspekt uzasadnionego roszczenia wobec państwa. To nastawienie może odnaleźć w nim zarówno silną ideologiczną legitymację, jak i instytucjonalne wsparcie. Z jednej strony jest to sama konstrukcja praw obywatelskich. Są one zawarte w takim podstawowym dokumencie politycznym jak konstytucja; znajomość ich katalogu jest częścią socjalizacji politycznej, a w przypadku ich naruszenia można zwrócić się o pomoc do wyspecjalizowanych instytucji (Offe, Preuss 1991). Pozycję jednostki wobec własnego państwa dodatkowo wzmacnia ponadnarodowy wymiar praw obywatelskich. Obywatel może dziś szukać sprawiedliwości nawet w międzynarodowych trybunałach sądowych (Banaszak 2007).

W zarysowanym obrazie państwa i tych wymiarów obywatelskości, które są z nim związane, uwidocznia się dwoistość relacji obywatelskości i pań-

stwa. Państwo rozbudowanych praw socjalnych jest uznawane za zagrożenie dla podstaw obywatelskości: podmiotowości i republikańskości. Wynikają stąd koncepcje państwa minimalnego i ogólna przenikająca współczesną myśl polityczną tendencja antyetatystyczna i nastawienie antybiurokratyczne. Niektórzy obserwatorzy wskazują jednak, że właśnie praktyka i idea praw obywatelskich generują bodźce do rozszerzania roli państwa. Mocno podkreśla to Stephen Holmes, wskazując, że prawa jednostki można „zawiesić” tylko na silnym państwie (Holmes 2003). Silne i sprawne państwo jest w stanie zabezpieczyć prawa jednostki, egzekwować realizację jej uzasadnionych roszczeń i dostarczyć potrzebne jej dobra publiczne i usługi społeczne. Część bodźców zwiększonych oczekiwań wobec państwa jest więc konsekwencją nowożytnej formy obywatelskości – pojawienia się praw społecznych, istotnie rozszerzających prawa jednostki (Nowak 1993). Państwo jako współczesny organizator solidarności społecznej musi działać o wiele szerzej niż w przeszłości, a jako demokratyczne narzędzie społeczeństwa musi na potrzeby społeczne odpowiadać działaniem. Kontrtendencje związane z podmiotowym wymiarem obywatelstwa czy z liberalną filozofią państwa są za słabe, aby to przeważać.

Obywatel w państwie widzi podstawowe narzędzie troski o sprawy zbiorowe i o związane z tym interesy jednostek, a w razie pojawienia się nowych problemów i potrzeb, do niego kieruje oczekiwania pomocy. Chciałby mieszkać w państwie sprawnym i dobrze rządzonym, mieć zabezpieczone swoje podstawowe potrzeby i żyć w poczuciu strukturalnego bezpieczeństwa. Swoje własne potrzeby związane ze sferą publiczną stara się zrealizować, wywierając nacisk na państwo i polityków. Nie oczekuje natomiast ich zabezpieczenia poprzez tworzenie swobodnego pola dla indywidualnego wyboru i dla działania mechanizmów rynkowych. Polityczne zmiany roku 1989 nie zredefiniowały takiej wizji państwa, ale raczej usunęły przeszkody w jej realizacji w oczach opinii publicznej.

Literatura

- Banaszak B. (2007) *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa, Wolters Kluwer.
- Dziubka K. (2008) *Obywatelskość jako „virtu” podmiotu demokracji*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Holmes S. (2003) *Koszt praw*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe.

- Hołówka T. (1986) *Myślenie potoczne*, Warszawa, PIW.
- Isin E., Turner B. (2002) *Handbook of Citizenship Studies*, London, Sage Publications.
- Jasińska-Kania A. (2007) *Przekształcenia moralności w Polsce i w Europie*, w: M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kolberg O. (1967) *Dzieła wszystkie*, t. 60, Wrocław–Poznań, PWM.
- Laski H. (1925) *Grammar of Politics*, London.
- Lipset S. M. (1995) *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*. Warszawa, PWN.
- Malewska-Szałygin A. (2002) *Wiedza potoczna o sprawach publicznych*, Warszawa, Wyd. DIG.
- Marshall Th. (1950) *Citizenship and social class and other essays*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nowak M. (1993) *Trzy generacje praw człowieka. Ich znaczenie w świetle przesłanek ideowych i historycznych oraz w świetle ich genezy*, w: B. Banaszak (red.), *Prawa człowieka. Geneza, koncepcje i ochrona*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Offe C., U. Preuss (1991) *Democratic Institutions and Moral Resources*, w: D. Held (red.), *Political Theory*, Stanford Ca., Stanford University Press.
- Raciborski J. (2010) *Wprowadzenie: oblicza obywatelstwa*, w tym tomie.
- Rose R. (1989) *Ordinary People in Public Policy: A Behavioral Analysis*, London and Newbury Park, Ca: Sage Publications.
- Skarżyńska K. (red.) [2002] *Podstawy psychologii politycznej*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Szlachta B. (2000) *Państwo a obywatel. Uwagi o pojmowaniu obywatelstwa i praw z nim związanych*, w: A. Rzegocki (red.), *Państwo jako wyzwanie*, Kraków, Księgarnia Akademicka.
- Szymanowska A. (2009) *Polacy wobec przestępstw i karania*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Znaniecki F. (1973) *Socjologia wychowania*, t. I, Warszawa, PWN.